

A. SUBATAVIČIŪTĖ

ŽMOGUS IR VISUOMENĖS SUSVETIMĖJIMAS

Žmogaus pasaulis individualus, nepakartojamas, todėl vargu ar įmanoma jį teoriškai aprašyti. Tačiau beveik visos etinės teorijos siekia suprasti ir paaiškinti žmogaus pasaulį, nusakyti žmogaus veiklos laisvės, jo individualumo sąlygas. Žmogaus interpretacija įvairiose etinėse teorijose tokia skirtinga, dažnai net prieštaringa, jog rodos sunku būtų rasti vienareikšmius atsakymus į klausimus, kylančius iš daugelio žmogų liečiančių problemų. Vis dėlto įvairios etinės teorijos siekia teoriškai apibrėžti žmogaus pasaulį, pateikti tam tikras išvadas apie žmogaus esmę, jo prigimtį, vadinasi, bando pateikti asmenybės sampratą. Iki marksistinei istorijos filosofijai bei sociologijai būdingas idealistinis socialinių reiškinų aiškinimo būdas, kuris remiasi prielaida, kad istorijos raidą lemia žmogaus sąmonė, t. y. žmogaus tikslai, valia, protas. Dėl to asmenybės galimybių klausimas keliamas ne kaip socialinė, o kaip etinė problema ir manoma, kad vienintelis praktinis būdas šiai problemai spręsti yra auklėjimas. Be to, taip keliant klausimą, gaunamos teorinės išvados, jog žmogaus prigimtis, jo esmė nekintanti. Kai kurios šiuolaikinės etinės teorijos atsisako tokio aiškinimo, teigdamos, kad teoriškai apibrėžti žmogaus esmės negalima. Jų požiūriu, žmogus — tai nuolatinis tapsmas, jo esmė atvira, taigi ji nuolat kinta. Todėl kiekvienas mėginimas ją aprašyti — teoriškai bereikšmis.

Paaiškinti žmogaus pasaulį galima tik turint filosofinę žmogaus esmės teoriją. Istoriniame materializme — tai žmogaus visuomeninės esmės teorija. Nors istorinio materializmo dėmesio objektas — visuomenės vystymasis, tačiau jame yra ir tam tikra žmogaus ir visuomenės santykio samprata. Ši samprata, arba žmogaus ir visuomenės tarpusavio priklausomybės analizė, gali būti metodologiniu principu tiek etiniams, tiek ir psichologiniams bei kitiems specialiems žmogaus tyrimams.

Jeigu į visuomenę žiūrима kaip į individų sumą, tai šiuo atveju galima tirti visuomenę analizuojant individą. K. Markso požiūriu, visuomenė — ne individų suma, o savitas reiškinys. „Visuomenė susideda ne iš individų, o išreiškia tų individų savitarpio priklausomybės ryšių ir santykių

visumą“¹. Gali atrodyti, kad tokia visuomenės supratime ignoruojamas individas. Bet taip nėra. Visuomenėje veikia atskiri individai, kurie vadovaujasi savais tikslais. Tačiau aiškinant šiuos tikslus, realias veiklos priemones bei padarinius, reikia prisiminti, kad jie nuolatos susiję su kitų žmonių veikla, „<...> kad individo vystymąsi sąlygoja vystymasis visų kitų individų, su kuriais jis tiesiogiai ar netiesiogiai bendrauja, ir kad įvairios individų kartos, užmezgancios savitarpio santykius, yra susijusios viena su kita, kad fizinį vėlesnių kartų egzistavimą sąlygoja jų pirmtakai, kad šios vėlesnės kartos paveldi ankstesnių kartų sukauptas gamybinės jėgos ir bendravimo formas, o tai nulemia šių vėlesnių kartų savitarpio santykius. Žodžiu, mes matome, kad vyksta vystymasis ir kad atskiro individo istorija jokiu būdu negali būti atplėšta nuo ankstesnių ar bendralaikinių individų istorijos, bet yra jos lemiamą“². Tirdami žmogų kaip atskirą individą, negalėtume išsiaiškinti, kas sieja atskirus žmones. Tikrai analizuodami visų socialinių procesų sąveiką, galime aptarti žmogaus pasaulį, o kartu — pažinti žmogaus esmę.

Marxistinė socialinė filosofija žmogaus esmės ieško visuomeniniuose santykiuose. „<...> žmogaus esmė,— sako K. Marksas,— nėra abstraktas, priklausantis atskiram individui. Savo tikrovėje ji yra visuomeninių santykių visuma“³. Taigi žmogus nėra abstrakti, tapati sau būtybė. Žmogus — tai jo veikla, tos veiklos priemonės ir būdas. Visa tai slypi žmogaus sukurtame kultūros vertybių pasaulyje, todėl pastarasis yra žmogaus pasaulis. Šis pasaulis yra visuomeninis-istorinis, nes jame susitelkia visuomeniniai iš kartos į kartą kaupiami žmonių kūrybinės veiklos rezultatai. Tai yra pasaulis, kuriame materializuota žmogaus veikla ir kuris pajungtas žmogaus veiklai. Todėl galėtume sakyti, kad žmogaus ir visuomenės (visos žmonijos) vienovė yra procesas. Ši vienovė būna tikrai kaip praktinė veikla, o bet koks žmogaus ir visuomenės interesų prieštaravimas sudaro prielaidas revoliucingumui tos pačios praktikos, kuri yra visuomeniška, bendra ir tikslinga žmonių veikla. Todėl marxistinėje socialinėje filosofijoje žmogaus pažinimas remiasi viso socialinio gyvenimo pažinimu, atskleidžiančiu visuomeninę žmogaus esmę.

Filosofinis žmogaus visuomeninės esmės svarstymas, pripažindamas, kad visuomeniškoji žmonių raida yra ir jų pačių, kaip individų, raida, taipogi pripažįsta, kad žmogaus ir visuomenės santykis istoriškai kinta. Žmonės, aktyviai veikdami, patys kuria pasaulį, bet jų veiklą santykiškai aprėžia konkreti visuomenės praktika. Dėl to žmogaus esmė suprantama kaip konkretus istorinis žmogiškumo aspektas. Žmogaus esmę nusako konkretūs istoriniai ryšiai bei santykiai, kurie būdingi konkrečios visuomenės struktūrai. Todėl individas tiriamas kaip visuomenės struktūros elementas. Individas egzistuoja konkrečiuose visuomeniniuose santykiuo-

¹ Маркс К. Критика политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 46, ч. 1.— С. 214.

² Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— V., 1974. P. 342.

³ Ten pat.— P. 464.

se, per juos jis tampa asmenybe, jie yra jo gyvenimiškosios veiklos ir įvairių saviraiškos formų, pradedant tiesioginiu fiziniu darbu ir baigiant dvasine kūryba, sąlyga. Todėl individus reikia analizuoti tokius, „<...> kokie jie yra iš tikrųjų, t. y. kaip jie veikia, materialiai gamina, vadinasi, kaip jie veikdami pasireiškia, esant tam tikroms materialinėms, nuo jų valios nepriklausančioms riboms, prielaidoms ir sąlygoms“⁴.

Taigi žmogaus visuomeninė esmė nusako žmogaus visuomeninę ir individualią būtį. Ta prasme žmogus filosofijoje bei sociologijoje suprantamas kaip asmenybė — kaip visuomenėje veikiantis, praktinėje veikloje dalyvaujantis individas. Asmenybė — tai socialinių procesų asmeninė išraiška. Įsamenindamas konkrečią visuomenės būtį, individas kartu visuomenina save — konkrečius savo tikslus, poreikius, interesus. Jis savitai išsitraukia į praktinę visuomenės veiklą, kurioje formuojasi ir objektyvi visuomenės socialinė struktūra, ir asmenybė. Žmogaus veiklos laisvė (tikslų, priemonių pasirinkimas), jo dvasingumas (idėjų vaidmuo jo veikloje) išreiškia tam tikras išsąmonintas visuomenės praktines galias. Todėl marksistinėje socialinėje filosofijoje asmenybės problema keliamą kaip konkreti tam tikros visuomenės ekonominės struktūros prieštaravimo problema.

Tirdami asmenybę kaip visuomenės ekonominės struktūros elementą, pabrėžiame jos, kaip individo, priklausomybę nuo tam tikros socialinės grupės. Šia prasme galima skirti atitinkamus asmenybės tipus, kurie būdingi kiekvienai visuomenės ekonominei struktūrai, nors individo veiklos laisvė jose labai skirtinga. Tačiau šiuo atveju įvairūs asmenybės tipai nėra vertinami tarpusavyje. Žymiai svarbiau yra atskleisti asmenybės (jos interesų, laisvės, kūrybingumo ir pan.) galimybių ribas, kurias lemia konkrečios visuomenės socialiniai santykiai.

Keičiantis socialiniams santykiams, t. y. darbo pasidalijimui ir gamybinės veiklos pobūdžiui, nuosavybės santykiams, visuomenės organizacijai, keičiasi ir pati visuomenė. Kartu pakinta žmogaus ir visuomenės santykis, kuriam apibūdinti filosofijoje dažnai vartojama susvetimėjimo sąvoka. Ši sąvoka paplitusi įvairių pakraipų šiuolaikinėje socialinėje filosofijoje. Dažnai ji vartojama įvairiomis prasmėmis, nors visuomet yra tam tikrų socialinių santykių charakteristika. Kai kuriose socialinėse teorijose susvetimėjimo sąvokos turinys dubliuoja kitas socialinių santykių charakteristikas, nieko nauja apie juos nebesakydamas. Todėl šiuo atveju pats socialinių santykių nagrinėjimas iš esmės nepakinta. Susvetimėjimo sąvoka vartojimas gali būti teoriškai vaisingas tik tuo atveju, jeigu ši sąvoka duotų tokį socialinių santykių teorinį pjūvį, kuris nesusitaptų su kitomis sąvokomis ir neprieštaringai įsikomponuotų į socialinę teoriją, praplėsdama jos taikymo galimybes.

K. Marksas susvetimėjimo sąvoką vartoja tęsdamas vokiečių klasiškosios filosofijos tradicijas, bet suteikia jai savitą prasmę. Kam iš viso K. Markso socialinei filosofijai reikalinga susvetimėjimo sąvoka? Kodėl

⁴ Ten pat. — P. 20.

jis neapsiriboja visuomenės ekonominės struktūros analize? Reikia pasakyti, kad K. Marksas buvo ne vien teoretikas. Visą savo gyvenimą jis kovojo su socialine spauda, kovojo dėl to, kad žmonės galėtų laisvai, aktyviai kurti savo pasaulį. Jo idealas — žmogaus laisvė. Tačiau tam reikėjo pažinti objektyvias sąlygas, būtinas jo paties idealui įgyvendinti. Tokios objektyvios sąlygos — tai komunizmas, kuriame yra realizuojama žmogaus laisvės idėja, nes proletariato išlaisvinimas yra visų žmonių laisvės garantija. „Jei proletariatas, — rašo K. Marksas ir F. Engelsas, — kovodamas su buržuazija, būtina susivienija į klasę, jei, įvykdydamas revoliuciją, jis pasidaro viešpatuojančia klase ir, būdamas viešpatuojanti klasė, jėga panaikina senuosius gamybinius santykius, tai drauge su tais gamybiniais santykiais jis panaikina klasių priešingumo buvimo sąlygas, iš viso panaikina klases, o kartu ir savo paties, kaip klasės, viešpatavimą.

Senąją buržuazinę visuomenę su jos klasėmis ir klasių priešingumais pakeičia asociacija, kurioje laisvas kiekvieno vystymasis yra laisvo visų vystymosi sąlyga“⁵. Visos K. Markso veiklos — praktinės ir teorinės — pagrindinės idėjos pateiktos kartu su F. Engelsu parašytame veikle „Komunistų partijos manifestas“. Kadangi šitas manifestas liečia ne tik gamybinių santykių struktūrą, bet ir socialinės spaudos panaikinimą, tai K. Marksui nepakanka vien gamybinių santykių analizės, leidžiančios daryti išvadas apie kapitalizmo raidą ir komunizmo būtinumą. Jam ne mažiau svarbus ir kitas problematikos aspektas — žmogaus ir visuomenės santykis. Kadangi mokslinio komunizmo pradininko tikslas — žmogaus laisvė, tai svarbu išsiaiškinti, kaip nuo visuomeninių santykių pobūdžio priklauso žmogaus veikla, kokie yra jos aktyvumo mastai ir padariniai. Tam ir prireikia susvetimėjimo sąvokos, kaip teorinio instrumento, leidžiančio pažiūrėti į visuomenę iš individo pozicijų. Visuomeninių santykių susvetimėjimo teorinio pjūvio centras yra žmogus.

K. Markso atlikta susvetimėjimo analizė yra individo laisvės klasinėje visuomenėje, o ne pačių klasinių santykių analizė. Jos išvadas trumpai galima taip apasakoti: klasinėje visuomenėje veikia socialinės jėgos, kurių žmonės negali valdyti, kontroliuoti ir su kuriomis jie santykiauja kaip su svetimomis jėgomis, t. y. joms paklūsta arba priešinasi, jas garbina arba koneveikia, bet negali jų pakeisti, panaikinti, negali jų nepaisyti. „Socialinė jėga <...> atrodo šiems individams <...> ne kaip jų pačių suvienyta jėga, bet kaip kažkokia svetima, už jų stovinti valdžia, apie kurios atsiradimą ir vystymąsi jie nieko nežino. Taigi jie jau negali viešpatuoti šiai jėgai, — priešingai, pastaroji dabar pereina eilę savo fazių ir vystymosi pakopų, kurios ne tik nepriklauso nuo žmonių valios ir elgesio, bet, atvirkščiai, diriguoja šiai valiai ir šiam elgesiui“⁶. Taigi K. Marksas susvetimėjimu vadina klasinei visuomenei būdingą savybę sukurti tokias socialines jėgas, kurių žmonės negali kontroliuoti, valdyti, tačiau kurios pačios valdo žmones kaip jų asmeniniam gyvenimui sveti-

⁵ Marksas K., Engelsas F. Komunistų partijos manifestas. — V., 1983. — P. 66—67.

⁶ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija. — P. 29.

mos jėgos. Tos asmenybei svetimos socialinės jėgos yra trejopo pobūdžio: ekonominio (prekių ir pinigų pasaulis), politinio (valstybė) ir ideologinio (dvasinių vertybių pasaulis).

Ekonominių susvetimėjimą sąlygoja žmogaus santykis su gamybos priemonėmis, dėl kurio prekės, pinigai tampa stabais. Ši reiškinį K. Marksas dar vadina „prekiniu fetišizmu“. Jo egzistavimą klasinėje visuomenėje galima išsiaiškinti tik analizuojant visuomeninių gamybinių santykių turinį, kurį nusako gamintojų santykis su gamybos priemonėmis. Gamybos priemonės, t. y. įvairūs gamybai reikalingi daiktai, medžiagos, pačios savaime nereiškia jokie socialinio santykio. Tačiau gamybinis žmogaus ryšys su šiomis daiktinėmis sąlygomis yra socialinis. Tokį jo pobūdį sąlygoja žmonių veiklos priklausomybė nuo daiktinių gamybos veiksmų. Todėl visuomenės gamybinės jėgos yra materialinės, tuo tarpu subjektyvios, dvasinės žmonių potencijos yra būtinas, bet tik šalutinis šių jėgų veiksnys. Kaip tik dėl tokio žmogaus santykio su gamybos priemonėmis gamybinės jėgos, K. Markso ir F. Engelso žodžiais tariant, „<...> pasireiškia kaip visiškai nepriklausomos ir atplėštos nuo individų, kaip atskiras pasaulis greta individų <...>“⁷. Tai reiškia, kad žmonės tampa gamybine jėga, pasidarydami daiktinių gamybos sąlygų papildymu ir patys įgydami daiktų atributus.

Toks žmogaus santykis su gamybos priemonėmis žmonių tarpusavio santykius taip pat padaro daiktinius. Žmonės priklauso ne tik nuo gamybos įrankių, bet ir nuo savo gaminių, kuriais keisdami, jie sueina į santykius su kitais gamintojais. Gaminiai, būdami skirti kitų žmonių vartojimui, t. y. mainams, jų gamintojus fiksuoja kaip jų turėtojus, taigi kaip savininkus, o patys gaminiai tampa prekėmis. Savininko santykis su preke — tai gaminio susvetimėjimas jo gamintojo atžvilgiu, o kartu pačių gamintojų tarpusavio susvetimėjimas. Gamyba mainams, t. y. gaminių virtimas prekėmis, remiasi tuo, kad patys gamintojai yra tapę savarankiški vienas kito atžvilgiu, taigi jie yra tapę privačiais savininkais. Mainomi gaminiai, arba prekės, atitrūksta nuo gamintojų ir įgyja atskirą gyvenimą. „Esant prekinei gamybai,— sako F. Engelsas,— kai gaminama ne sau, bet mainams, gaminiai būtinai pereina iš rankų į rankas. Gamintojas mainydamas atiduoda savo gaminį, jis jau nebežino, kas su juo atsitiks. O kai pinigai ir kartu su pinigais pirklys atsiranda kaip tarpininkas tarp gamintojų, mainų procesas pasidaro dar painesnis, galutinis gaminių likimas dar neaiškesnis. Pirklių daug, ir nė vienas jų nežino, ką veikia kitas. Dabar prekės eina jau ne tik iš rankų į rankas, bet ir iš rinkos į rinką; gamintojai neteko valdžios visai savo gyvenimo sąlygų gamybai <...>“⁸.

Šitas žmogaus nekontroliuojamas prekių judėjimas lemia pačių gamintojų tarpusavio santykius. Produktai, patekę į stichinę mainų sferą, padaro ir žmonių gamybinius santykius stichiškus, t. y. nepriklausomus nuo

⁷ Ten pat.— P. 60—61.

⁸ Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė.— V., 1985.— P. 225.

pačių žmonių. Todėl tie santykiai, dabar sąlygojami darbo produktų, įgyja produktų santykių formą. Privačių savininkų, kaip gamintojų, tarpusavio ryšys priklauso ne nuo jų individualių savybių, o nuo produktų mainų. Patiems gamintojams jų tarpusavio santykiai yra nepavaldūs, jie gauna juos kaip lemties bausmę ar dovaną. Tai reiškia, kad visuomeniniai gamybiniai santykiai, kurie apskritai yra pačių žmonių veiklos rezultatas, tampa galingesni už juos ir iškyla virš jų kaip grėsminga jėga.

Gamintojų daiktiniai santykiai kartu įgyja dar vieną požymį — teisinį. Produktai, kurie tarytum nepriklausomai nuo žmonių santykiauja tarp savęs kaip prekės, lemia tai, kad žmonės tarytum nepriklausomai nuo prekių santykiauja tarp savęs kaip privatūs savininkai. Kitaip sakant, gaminiai, kurie mainuose nepriklausomi nuo gamintojo, pačius gamintojus padaro nepriklausomus vienas nuo kito, t. y. juridiniais asmenimis. Jų santykiai reiškiasi abipusiškai laisva valia sudaromais sandėriais, todėl jie atrodo esą nepriklausomų asmenų laisvu susitarimu pagrįsti, taigi grynai teisiniai, santykiai. Tačiau teisiniai santykiai, kaip pažymi K. Marksas, tėra gamybinių santykių išraiška: „<...> teisinis santykis, kurio forma yra sutartis,— vis vien, ar ji įstatymo patvirtinta ar ne,— yra valios santykis, kuriame atsispindi ekonominis santykis. Šio teisinio arba valios santykio turinys yra duotas paties ekonominio santykio“⁹.

Gamybiniai santykiai savo teisine išraiška yra nuosavybės santykiai. Apie gamybos priemonių nuosavybės formą galima spręsti iš gamybinių santykių pobūdžio. Kitaip sakant, žmonių galimybės disponuoti tam tikromis gamybos priemonėmis lemia jų juridinį santykį su tomis gamybos priemonėmis. Tačiau gamybos priemonių nuosavybė suponuoja ir gamybos produktų nuosavybę. Disponuoti gamybos priemonėmis — tai disponuoti ir gaminiais nepriklausomai nuo to, kieno darbu — savo ar svetimu — jie sukurti. Todėl nuosavybė, kaip vartojimo pagrindas, pašalina savo darbo būtinumą. F. Engelsas pažymi, kad „<...> žmogaus darbo jėga jau palyginti ankstyvoje gamybos raidos pakopoje geba pagaminti kur kas daugiau gaminių, negu reikia gamintojų pragyvenimui, ir kad ši raidos pakopa iš esmės yra ta pati, kurioje atsiranda darbo pasidalijimas ir mainai tarp atskirų asmenų. Dabar reikėjo nedaug laiko atrasti didžiąją „tiesai“, kad ir žmogus gali būti preke, kad žmogaus jėgą galima mainyti ir naudoti, jį patį paverčiant vergu. Vos tik žmonės pradėjo mainyti, jie tuoj ir patys pasidarė mainomi“¹⁰. Nuosavybės santykiai yra rezultatas tokios padėties gamyboje, kada nuo žmogaus atsiskiria, tampa jam svetimas ne tik preke tapęs darbo produktas, bet ir pats darbas, kuris pasidaro prievartinis, vergiškas ir dėl to žmogaus vengiamas. Nuosavybė yra darbo išvengimo galimybė, t. y. galimybė naudotis svetimu darbu ir jo rezultatais. Nuosavybės santykiai, kylą iš darbo produktų ir paties darbo susvetimėjimo, kartu yra ir žmonių santykių susvetimėjimas, kurį K. Marksas vadina „susvetimintu darbu“. „Taigi *privatinė*

⁹ Marksas K. Kapitalas.— V., 1957.— T. 1.— P. 82.

¹⁰ Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė.— P. 226—227.

nuosavybė yra *susvetiminto darbo*, išorinio darbininko santykio su gamta ir su pačiu savimi produktas, rezultatas, būtinas padarinys"¹¹. Todėl ne tik gamybos produktai tampa individams svetima išoriška jėga, bet ir tas vienintelis ryšys, jungiantis individus su jų pačių egzistavimo sąlygomis,—darbas—tampa individams tik priemone palaikyti jų gyvenimą. Vadinasi, darbas netenka savaveiksmiškumo, pasidarydamas individų egzistencijai prievartinis ir svetimas.

Politinis susvetimėjimas susijęs su valstybe, kaip klasinės visuomenės organizacijos forma. Valstybės atsiradimą, jos funkcionavimą sąlygoja visuomeninis darbo pasidalijimas, kuriame slypi prieštaravimas tarp atskiro individo ir visų individų bendro intereso. „Kaip tik dėl šio prieštaravimo tarp atskiro ir bendro intereso bendras interesas, pasireiškiantis kaip *valstybė*, įgauna savarankišką formą, atitrūkusią nuo tikrųjų — tiek atskirų, tiek ir bendrų — interesų<...>“¹², taigi valstybė tampa šiems interesams svetima, nuo jų nepriklausanti jėga. „<...> valstybė,—sako F. Engelsas,—jokiu būdu nėra jėga, primesta visuomenei iš išorės. Valstybė nėra ir „dorovinės idėjos tikrovė“, „proto paveikslas ir tikrovė“, kaip teigia Hegelis. Valstybė veikiau yra tam tikrą raidos pakopą pasiekusios visuomenės padarinys, valstybė reiškia pripažinimą, kad ši visuomenė išsipainiojo į neišsprendžiamą prieštaravimą pati su savimi, suskilo į nesutaikomas priešybes, kuriomis atsikratyti ji nepajėgia. O kad šios priešybės, klasės, turinčios priešingus ekonominius interesus, viena kitos ir visuomenės nesurytų bergždžioje kovoje, tam prireikė jėgos, esą aukštesnės už visuomenę, jėgos, kuri švelnintų susidūrimą, neleistų jam išsiveržti už „tvarkos“ ribų. Ir toji jėga, kilusi iš visuomenės, bet laikanti save aukštesne už ją, vis labiau tampanti jai svetima, yra valstybė“¹³.

Ideologinio susvetimėjimo sąlygas sudaro privatinė nuosavybė. Privatinė nuosavybė yra toks žmonių santykis su daiktai, kuriame slypi pačių žmonių tarpusavio ekonominė priklausomybė. Gamybos priemonės, besikoncentruodamos privačių savininkų rankose, paverčia kitus žmones savo priedėliu ir pajungia juos savininkams. Privatinė nuosavybė, kuri atrodo esanti žmonių valdžia daiktams ir natūralus disponavimas savo veiklos produktais, iš tikrųjų yra kaip tik daiktų, daiktinių sąlygų apskritai valdžia žmogui, pasireiškianti visuomenės suskilimu į priešingas socialines klases su antagonistiniais interesais.

Visuomenė, suskilusi į priešiškas klases, gali būti stabili, kai yra tam tikras bendras interesas. Tačiau bendras klasinės visuomenės interesas, K. Markso ir F. Engelso žodžiais tariant, egzistuoja „<...> kaip individų, tarp kurių yra padalytas darbas, savitarpio priklausomybė“¹⁴. Kitaip sakant, tai yra būtinumas vienoms socialinėms klasėms valdyti kitas. Tokiam bendram visuomenės interesui palaikyti reikalinga virš visuome-

¹¹ *Marksas K.* Ankstyvieji filosofijos raštai.— V., 1986.— P. 369.

¹² *Marksas K., Engelsas F.* Vokiečių ideologija.— P. 28.

¹³ *Engelsas F.* Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė.— P. 219.

¹⁴ *Marksas K., Engelsas F.* Vokiečių ideologija.— P. 28.

nės iškilusi jėga — valstybė, kurios tikslas vienyti į priešingas klases suskilusią visuomenę. Todėl bendras visuomenės interesas vaizduojamas ne kaip klasinis, o kaip savotiškas „visuotinis“ interesas; ne veltui K. Marksas ir F. Engelsas valstybę vadina „iliuzine bendrumo forma“. „<...> kartu su darbo pasidalijimu yra duotas prieštaravimas tarp atskiro individo arba atskiros šeimos intereso ir visų vienas su kitu bendraujančių individų bendro intereso <...>“

Kaip tik dėl šio prieštaravimo tarp atskiro ir bendro intereso bendras interesas, pasireiškiantis kaip *valstybė*, įgauna savarankišką formą, atitrūkusią nuo tikrųjų — tiek atskirų, tiek ir bendrų — interesų, ir kartu iliuzinę bendrumo formą¹⁵. Šitam bendram interesui reikšti atsiranda ideologija, kuri atitrūksta nuo realių visuomenės interesų, pati tapdama savarankiška, visuomenę vienijanti jėga.

Pradinis taškas ideologijai apibūdinti — „socialiniai vertinimai, kaip žmonių socialinio elgesio momentas. Vertinimuose yra fiksuotas esminis aktyvios žmogaus sąmonės, jo valios požymis — subjektyvumas“¹⁶. Subjektyvūs socialinės veiklos motyvai priklauso nuo žmonių materialinių interesų. Tačiau pastarieji darosi konfliktiški. Tas interesas, kuris išplaukia iš žmogaus padėties gamybinių santykių sistemoje ir kuris sąlygoja žmogaus socialinį elgesį, taigi yra jo bent instinktyviai suvokiamas, — tas interesas — klasinis. Kita vertus, ir klasinėje visuomenėje tebėra bendras visuomenės interesas. Tai — klasių tarpusavio priklausomybė, glūdinti ekonominėje struktūroje. Kokiu laipsniu tam tikra ekonominė santvarka būtina, tokiu laipsniu ji yra visų klasių, visų visuomenės narių egzistavimo sąlyga, bendras interesas. Tačiau tai savotiškas bendras interesas, nes skirtingos socialinės padėties individams jis turi skirtingą reikšmę. Tokiame visuomenės interese slypi klasinis interesas, taigi jis yra bendras forma, bet nėra bendras turiniu. Marksizmo socialinėje filosofijoje toks bendras visuomenės interesas apibūdinamas kaip susvetimėjimas.

„Socialinio vertinimo principai, išreiškiantys susvetimėjusį bendrą interesą, žmonėms jau nėra akivaizdūs <...> Tų principų visuomeninis būtinumas atsiskiria nuo to tikslingumo, kuris būdingas privačiai žmonių veiklai. O tai reiškia, kad individo požiūris į socialinio vertinimo principus tampa dvilypis ir prieštaringas. Individas yra suinteresuotas griežtu socialinių normų laikymusi visuomenėje, bet save patį jis vis dėlto linkęs laikyti išimtimi. Tačiau normos, kurias individai taikytų kitiems, bet netaikytų sau, nustotų galioti. Visas gyvenimo patyrimas priverčia žmones įsisąmoninti šitą socialinių normų galiojimo sąlygą. Žmonės pajungia savo veiksmus socialinėms normoms, tačiau šios normos turi jiems svetimo įpareigojimo reikšmę. Toks socialinių normų santykis su žmonėmis padaro jas visuotinai galiojančias, taigi paverčia jas teorinėmis tieso-

¹⁵ Ten pat. — P. 28.

¹⁶ *Lozuraitis A.* Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai. — V., 1986. — P. 164.

mis. Socialinės veiklos normų virtimas teorinėmis tiesomis — esminė ideologinio proceso ypatybė¹⁷. Tiesa — tai objektyvus, nuo subjekto nepriklausomas žinojimo turinys, todėl socialinė norma, kuri įgyja tiesos formą, kartu įgyja visiems privalomą reikšmę ir tampa visuomenę vienijančiu veiksmu. Materialinių interesų priešingumas, atsiradęs visuomenei suskilus į klases, išnyksta dvasinių visuomenės vaizdinių srityje.

Taigi „teorinė, pažintinė socialinio vertinimo principų forma, kuri padaro juos visuotinai galiojančius, kartu padaro juos istoriškai besąlygiškus, t. y. antiistorinius“¹⁸. Socialinio vertinimo principai praranda tiesioginį ryšį su praktiniais žmonių interesais. Būdami bendro visuomenės intereso išraiška, jie yra atitrūkę nuo tikrųjų privačių interesų. Susidaro regimybė, kad ideologijos principai atsiranda ne iš praktikos, o iš teorijos arba iš antgamtinio idėjų pasaulio. Todėl ideologijos santykį su realiais žmonių interesais K. Marksas ir vadino susvetimėjimu, nes ideologija apie realius interesus nekalba. Ji kalba apie valstybę, apie socialinį teisingumą bei kitas vertybes, kurios pateikiamos kaip visuotinės. Bet norint pateikti jas kaip visuotines, reikia jas atitraukti nuo realių žmonių interesų. Todėl ideologinės vertybės tampa abstrakčios, o žodžiai, kuriais jos reiškiamos — šūkais, retai vartojamais žmonių kasdieninėje kalboje. Todėl reikalingi ideologai, kurie tuos idealus-šūkius aiškintų visuomenei, įrodinėtų jų teisingumą, vertingumą. „Darbo pasidalijimas <...>, — sako K. Marksas ir F. Engelsas, — dabar pasireiškia ir viešpatuojančioje klasėje kaip dvasinio ir materialinio darbo pasidalijimas, tad šioje klasėje viena jos dalis veikia kaip šios klasės mąstytojai (tai yra jos aktyvūs teoretizuojantys ideologai, kurie šios klasės iliuzijų apie save pačią kūrimą daro pagrindiniu savo pragyvenimo šaltiniu), tuo tarpu kiti į šias mąstis ir iliuzijas žiūri pasyviau, kaip jų priėmėjai, nes iš tikrųjų jie yra aktyvieji šios klasės nariai ir turi mažiau laiko kurti iliuzijas ir mintis apie save“¹⁹.

Taigi ideologinės vertybės laikomos savarankiškomis, egzistuojančiomis nepriklausomai nuo gamybinių santykių ir lemiančiomis visuomenės santvarką. Kitaip sakant, žmonių santykiai ideologizuojami, arba, pagal K. Marksą, „apverčiami“, „pastatomi ant galvos“. Tačiau „apverstas“ socialinių santykių vaizdas, arba ideologinis susvetimėjimas, yra objektyvus procesas. Jis, kaip ir ekonominis bei politinis susvetimėjimas — darbo susvetimėjimo padarinys, nors žmonėms ši žemiška jo kilmė anaiptol nėra akivaizdi ir suprantama. Daug tikroviškesnė atrodo šių visų socialinių jėgų amžinumo, šventumo, savarankiškumo iliuzija. Dėl to, kad tokia iliuzija gyvuoja, kalta ne švietimo ar išminties stoka — tos jėgos iš tikrųjų žmonėms svetimos. Ir taip yra ne tik kapitalistinėje, bet ir kiekvienoje klasinėje visuomenėje. Susvetimėjimas egzistuoja visada, kai individų interesai nesutampa su bendru visuomenės interesu, kai

¹⁷ Ten pat.— P. 169.

¹⁸ Ten pat.— P. 169.

¹⁹ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— P. 40.

žmonės ir socialinės jėgos prieštarauja vienas kitam, riboja ir varžo vieni kitus. Kinta tik susvetimėjimo laipsnis ir jo apraiškos.

Susvetimėjimas — istorinis procesas; jis vystosi įgydamas vis naujas formas. Susvetimėjimas atsiranda tada, kai individas atsiskiria nuo visuomenės, kai pasijunta savarankiškas. O taip atsitinka, kai jis tampa privačiu savininku, ir asmeninė jo priklausomybė nuo bendruomenės ima silpti. Kol nėra materialinių asmens savarankiškumo priedaidų, tol socialinės jėgos nėra svetimos jo asmeniniam gyvenimui. „Visų ankstesnių visuomenės raidos pakopų gamyba,— sako F. Engelsas,— iš esmės buvo kolektyvinė, taip pat ir vartojimui produktai buvo tiesiogiai paskirstomi didesnėse ar mažesnėse komunistinėse bendruomenėse. Šio gamybos kolektyvumo ribos buvo labai siauros, bet jis leido gamintojams valdyti savo gamybos procesą ir savo gaminį. Jie žino, kas atsitinka su gaminiu: jie jį suvartoja, jis lieka jų rankose ir, kol tebėra toks gamybos pagrindas, ji negali peraugti gamintojų, negali sukurti paslaptinių, jiems svetimų jėgų <...>“²⁰. Tačiau vystantis gamybai, tų socialinių jėgų svetimumas žmogui didėja, kol pasiekia maksimumą kapitalistinėje visuomenėje. Prekinė gamyba pamažu išstumia vadinamąjį natūrinį ūkį ir tampa visuotine, prekiniai santykiai visiškai pakeičia asmeninės žmonių savitarpio priklausomybės santykius. Valstybė vis labiau tolsta nuo visuomenės ir įgyja vis didesnę galią, tapdama kariniu biurokratiniu aparatu. Vis didesnę socialinę reikšmę įgauna ideologija. Kitaip sakant, tokios visuomeninės jėgos kaip prekės, pinigai, valstybė, ideologija darosi vis svetimesnės žmogui, o šių jėgų egzistenciniai poreikiai atitrūksta nuo privačių žmonių interesų. Visuomenės mastu būtini procesai žmogui tampa nesuvokiama, paslaptinga ir su jo individualiais interesais nesutampanti jėga. Žmogus turi paklusti tai jėgai: ne jo asmeniškoms savybėms, ne jo sugebėjimai ar polinkiai, o toji jėga (ekonominis, politinis ar ideologinis būtinumas) nulemia jo veiklos sritį, realias jo galimybes, pastangų rezultatus. Tai yra negatyvioji susvetimėjimo pusė. „Taigi,— sako K. Marksas ir F. Engelsas,— vienoje pusėje yra visuma gamybinių jėgų, kurios tarsi įgavo daiktinį pavidalą ir patiems individams jau yra nebe individų jėgos, o privatinės nuosavybės jėgos, ir todėl individų jėgos jos yra tik tiek, kiek jie yra privatūs savininkai. Jokiu ankstesniu laikotarpiu gamybinės jėgos neturėjo šios individų kaip individų bendravimui abejingos formos, nes pats jų bendravimas dar buvo ribotas. Kitoje pusėje yra šioms gamybinėms jėgoms priešinga dauguma individų, nuo kurių šios jėgos yra atplėštos, ir dėl to šie individai, visiškai netekę tikrojo gyvenimo turinio, yra tapę abstrakčiais individais, bet tik todėl jie ir tegali užmegzti ryšius vienas su kitu kaip individai“²¹.

Taigi susvetimėjimas turi ir pozityviają pusę, kuri susijusi su individo asmenybės formavimusi. Asmenybė turi savo gyvenimo tikslą, motyvuoja savo poelgius ir už juos atsako. Turėdama savo tikslus ir elgesio moty-

²⁰ Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė.— P. 225.

²¹ Marksas K., Engelsas F. Vokiečių ideologija.— P. 61.

vus, asmenybė susiduria su jai svetimomis ir už ją stipresnėmis socialinėmis jėgomis, todėl privalo arba joms paklusti, apribodama savarankiškumą, arba joms priešintis, rizikuodama savo egzistencija. Žmogaus gyvenimas tampa konfliktiškas: asmeninis interesas ir pareiga kitam žmogui, visuomenei verčia žmogų nuolat dvejoti ir pasirinkti. Vadinasi, susvetimėjimas formuoja prieštarinę asmenybę: žmogus yra socialinė būtybė, bet jo socialinė esmė jam svetima, dėl to prieštarinė tampa žmogaus laisvė, asmenybės elgesio motyvai. Šią prieštarinę — kaip būti žmogumi, kaip siekti žmoniškumo, kai „aplinkybės“ verčia elgtis nežmoniškai, kai asmenybės ir visuomenės interesai prieštarauja, — aišku, išreiškia ne vien filosofija; jį suvokia ir išgyvena kiekviena asmenybė.